

ANTTI ARJAVA

Rooman valtakunnan rappio ja tuho

Pohtimalla Rooman valtakunnan hajoamista länsimaiden ihmiset ovat yrittäneet tulkita ja ennustaa oman yhteiskuntansa ongelmia. Dosentti Antti Arjava esittelee keskustelun nykävaihetta äskettäin ilmestyneiden kirjojen pohjalta.

■ Päättyneen vuosituhannen lopulla Joseph Tainter julkaisi kirjan, jonka tarkoituksena ei ollut vähempää kuin selittää kaikki eri aikoina eri puolilla maailmaa tapahtuneet sivilisaatioiden luhistumiset.¹ Hänen erityisen huomionsa kohteena oli Rooman valtakunta. Tainterin yritystä voi pitää sankarillisena, sillä hän ei ollut ensimmäisten joukossa asialla. Erään laskelman mukaan Rooman valtakunnan tuhoa oli siihen mennessä selitetty yli 200 eri teorialla.²

Tainterin edeltäjien joukossa oli mm. Edward Gibbon, jonka kuusiosainen *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1776–88) on maailman tunnetuimpia joskaan ei luetuimpia historia-teoksia. Gibbonin kirjasta muistetaan hänen sarkasminsa kristinuskoa kohtaan, jonka hän katsoi mm. rappeuttaneen roomalaisten toimintatarmon ja puolustuskyvyn. Hänen näkemyksensä Euroopan historiasta 100-luvulta aina 1400-luvulle ei kuitenkaan

pyörinyt yhden asian ympärillä vaan oli monipuolinen ja huolellisesti dokumentoitu.

Gibbonin jälkeen lopun ajat eivät ole menettäneet ajankohtaisuuttaan. Yhä uudet eurooppalaispolvet ovat miettineet, mistä syistä vauras korkeakulttuuri voi taantua ja lopulta hävitä. Melkein jokainen ahkera länsimainen ajattelija on osannut sanoa aiheesta jotakin, Montesquieusta, Voltairesta ja Adam Smithistä Marxiin, Nietzscheen ja Max Weberiin. Niin syklisen kulttuurimorfologian kannattajat, kuten Spengler ja Toynbee, kuin Hegelin kaltaiset edistysteoreetikot ovat uhranneet sivuja Rooman tuhoon.

Äskettäin saavutettiin uusi myöhäisantiikin tutkimuksen merkkipaalu, kun teossarjasta *The Cambridge Ancient History* (CAH) ilmestyi kaksi viimeistä osaa (XIII ja XIV).³ Niiden kirjoittajina ovat olleet kymmenet alansa kärkinimet. Yhdessä ne kattavat parillatuhannella sivulla aikakauden Konstantinus Suuren kuolemasta vuonna 337 noin vuoteen 600 ja kanonisoivat joksikin aikaa yhden historiannäkemyksen. Niiden ilmes-

1. Joseph A. Tainter (1988) *The Collapse of Complex Societies*, Cambridge: Cambridge University Press.

2. Ks. Alexander Demandt (1984) *Der Fall Roms. Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*, München: C.H. Beck, erit. 558, 695. Tiivistelmä tutkimushistoriasta sisältyy myös teokseen Alexander Demandt (1989) *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n.Chr., Handbuch der Altertumswissenschaft* III.6, München: C.H. Beck, 470–492.

3. Averil Cameron & Peter Garnsey (toim.) (1998) *The Cambridge Ancient History XIII. The Late Empire, A.D. 337–425*, Cambridge: Cambridge University Press; Averil Cameron & Bryan Ward-Perkins & Michael Whitby (toim.) (2000) *The Cambridge Ancient History XIV. Late antiquity: Empire and Successors, A.D. 425–600*, Cambridge: Cambridge University Press.

tyminen antaa aiheen tarkastella yleisemmin, miten sodanjälkeinen sukupolvi on hahmottanut antiikin ja keskiajan taitteen.

Yhteiskunnan luhistuminen globaalina ilmiönä

Aloitan esittelemällä Tainterin synteessin pääpiirteet – ei siksi, että hänen oma teoriasa olisi erityisen nerokas, vaan koska se johdattaa suoraan yhteiskuntien taantumien ja luhistumisen käsitteeseen ja erityisesti Rooman valtakunnan tuhon selittämiseen. Tainterin määritelmän mukaan luhistuminen (*collapse*) tapahtuu, kun yhteiskunta siirtyy suhteellisen nopeasti eli muutamassa vuosikymmenessä vakiintuneelta sosiopoliittisen monimutkaisuuden (*complexity*) tasolta merkittävästi alemmalle monimutkaisuuden tasolle. Hitaampi muutos on taantumaa (*decline*). Esimerkiksi karolingien valtakunnan hajoaminen ei kuulu tähän tarkasteluun, koska se oli vain lyhytaikainen, epäonnistunut yritys rakentaa imperiumi. Tainter ei puhu sivilisaatioista tai korkeakulttuureista vaan nykykäytännön mukaan monimutkaisista yhteiskunnista (*complex societies*), minkä monet kokevat neutraalimmaksi ilmaukseksi. Vastaavasti entiset primitiiviset yhteisöt määritellään nyt yksinkertaisiksi yhteiskunniksi (*simple societies*).⁴

Luhistuminen ilmenee esimerkiksi seuraavilla tavoilla: poliittinen yksikkö on alueellisesti pienempi ja keskusvalta heikompi; yhteiskunta on vähemmän kerrostunut ja siinä on vähemmän työnjakoa yksilöiden, ryhmien ja alueiden välillä; koordinaatio, resurssien uudelleen jako sekä tiedon ja tavaroiden kulku ihmisten välillä vähenevät, talousyksikkö tuottaa sen mitä kuluttaa; taiteeseen ja rakentamiseen investoidaan vähemmän, vanha rakennuskanta rappeutuu tai mukautetaan vaatimattomampaan käyttöön; lukutaito harvinaistuu; turvallisuus lisääntyy, vahvat pitävät huolen itsestään; väestömäärä pienenee, ja jäljelle jäävien ihmisten tuntema maailma kutistuu.⁵ Riippumatta siitä, miten hyvin tämä kuva vastaa historiallisia ilmiöitä universaalisti, ainakin läntiseen Eurooppaan varhaiskeskiajalla se sopii kuin nakutettu. Se ei ole-

kaan mikään sattuma, kun Tainter on kirjoittaessaan pitänyt mielessä tärkeimmän esimerkkinsä, Rooman valtakunnan tuhon.

Tainter on vakuuttunut siitä, että koska monimutkaisten yhteiskuntien luhistumista on tapahtunut eri puolilla maailmaa, ilmiöllä täytyy olla yksi yhteinen selitys. Tämä kuvaa hyvin hänen teoriasensa abstraktiotasoa. Perinteisesti Rooman valtakunnan vaikeuksien syyt – kuten yleensäkin yhteiskunnallisten muutosten aiheuttajat – on jaettu ulkoihin ja sisäisiin tekijöihin. Edellisistä keskeisimmät ovat ekologiset tekijät, kuten ilmasto tai taudit, sekä germaaniensa kansainvaellukset.⁶ Jälkimmäisiä ovat kaikki ajateltavissa olevat taloudelliset, hallinnolliset ja sosiaaliset ongelmat, luvultaan siis tällä hetkellä noin 200. Tainter jakaa aikaisemmat teoriat yhteentoista ryhmään, mutta hänen luokittelunsa ei tässä kiinnosta meitä sen enempää, koska hän joka tapauksessa hylkää kaikki selitykset riittämättöminä. Heterogeenisin on luokka ”mystiset tekijät”, jonka Tainter leimaa täysin epätieteelliseksi. Hän niputtaa siihen erilaiset biologista symboliikkaa hyödyntävät mallit (”kulttuurit menettävät elinvoimansa”) sekä rodulliset teoriat mutta myös selitykset, joissa oletetaan ihmisten käyttäytymisen muuttuneen, kuten Gibbon teki.⁷

Lyhyesti sanoen Tainterin oman selityksen ydin on taloustieteestä tuttu vähenevän rajahyödyn käsite. Ihmisyhteisö saa tarpeidensa tyydytyksessä etua kompleksisuuden lisäämisestä, mutta yhteiskunnan monimutkaistuessa lisähyöty jatkuvasti pienenee. Lopulta resurssien käyttö on tehostettu niin äärimmilleen, ettei yhteiskunta kestä mitään yllättävää stressitilannetta. Rajahyöty muuttuu negatiiviseksi, ja kompleksisuutta pitäisi vähentää. Siihen monimutkainen yhteiskunta ei pysty vaan luhistuu.

Tainterin perusteluihin kannattaa tutustua, jos on kiinnostunut globaaleista visioista. Antiikintutkimuksen näkökulmasta hän ei avaa kovin mullistavia näkymiä. Rooman tuhon selittäjät ovat aina joutuneet ottamaan kantaa kysymykseen, miksi valtakunnan itäosa säilyi, kun länsiosa samaan aikaan sortui. Tainterille sen luulisi olevan erityisen kiinnostavaa, koska itä oli 400-luvulla to-

dennäköisesti monimutkaisempi yhteiskunta kuin länsi. Hän tyytyy lyhyesti toteamaan, että itä kesti vähenevän rajahyödyn ongelman, koska se oli vaurampi ja jäi suojaan germaaniin hyökkäykseltä.⁸ Se kuulostaa sinänsä uskottavalta ja on sitä paitsi sama selitys, joka on annettu jo satojen vuosien ajan.

Tarkoin määritellyistä käsitteistään ja terävistä teorianmuodostuksestaan huolimatta Tainterin malli liikkuu niin yleisellä tasolla, että konkreettisia ilmiöitä tarkasteltaessa se ei enää riitä selittämään, miksi tietty yhteiskunta luhistuu. Hän päätelee muun muassa, että kasvavien rajahyötyjen vaihetta elävä nuori Rooma kesti sellaisia iskuja kuin Cannan tappion Hannibalia vastaan, kun yhtä suuret tappiot riittivät kukistamaan vanhan ja vakiintuneen imperiumin. Samoin hän pitää luonnollisena, että kasvuvaiheessa elävä kansakunta, joka investoi vain sodankäyntiin, pystyy kukistamaan vakiintuneet kompleksit yhteiskunnat.⁹ Se ei ole välttämättä väärä havainto, mutta on vaikea nähdä enää mitään asiallista eroa niihin kulttuurien elämänkaarta kuvaaviin biologisiin metaforiin, jotka Tainter tuomitsi mystisten tekijöiden ryhmään. Hän on onnistunut luomaan uuden terminologian ilmiölle, jonka analyttinen selittäminen on yhtä vaikeaa kuin ennenkin.

Rappiosta muodonmuutokseen

Antiikintutkimuksesta on joskus sanottu, että se on kuin kaukana tieteen meressä lepäävä saari, jonka rantaan muualla riehuneitten teoreettisten tuulten aiheuttamat mainingit ehtivät, kun tuulet naapuritieteissä ovat jo kääntyneet. Niin tai näin, ainakin antropologisvaikutteinen kulttuurirelativismi on tällä hetkellä vahvassa asemassa myöhäisantiikkia tutkivien anglosaksien keskuudessa. Ei ole enää itsestään selvää, että barbaarit ovat barbaareita, eikä klassinen antiikki ole korkeampi kulttuurimuoto vain siksi, että sitä on aina Euroopassa ihailtu.

Jos kulttuurien välillä ei voi olla arvostuseroja, on vaikea puhua myöskään rappiosta. Kun vielä muutama vuosikymmen sitten Rooman keisarikunnan historia nähtiin 100-luvulta lähtien lähes joka suhtees-

sa vääjäämättömänä alamäkenä, sen jälkeen useat nimekkäät tutkijat ovat ponnistelleet palauttaakseen myöhäisantiikin maineen. Verotus ei ollutkaan liian kireää, hallinto ei pöhötynyt eikä korruptoitunut, kaupungit kukoistivat ja armeija taisteli voitokkaasti. Monilla näistä tutkijoista on vaikeuksia uskoa, että yhdenlainen yhteiskunta ylipäänsä kykenisi täyttämään väestönsä tarpeet onnistuneemmin kuin joku toinen. Rappio ja luhistuminen ovat subjektiivisia käsitteitä, jotka perustuvat vain siihen jälkiviisauteen, että tiedämme Länsi-Rooman valtakunnan poliittisena yksikkönä kadonneen. Tämän ajatuksen mukaan eurooppalainen kulttuuri ei niinkään taantunut vaan muuttanut muotoaan. Vanha Gibbonin käsite *decline* esiintyy helpommin lainausmerkeissä kuin ilman, ja sen on korvannut *transformation* (muodonmuutos), sana joka hallitsi Euroopan tiedesäätien suurta kansainvälistä yhteistyöprojektia 1990-luvulla.

Vaikka antiikintutkimuksen virtaukset liikkuvat kohtalaisen vapaasti Euroopan sisällä, myöhäisantiikin arvotus on tuskin missään muodostunut niin ideologiseksi kysymykseksi kuin anglosaksisessa maailmassa. Mahdollisesti siihen on vaikuttanut klassisen antiikin korostettu asema brittiläisessä kasvatuksessa. Kun vanhat arvot joutuvat puolustuskannalle, se mitä on eniten ihailtu, on myös alttiina kovimmalle kritiikille. Kuten aikanaan Rooman imperiumin esimerkki ja kohtalo kiehtoi siirtomaa-ajan britejä, se on myös heidän jälkikolonialis-

4. Tainterille sivilisaatio on kompleksin yhteiskunnan sekundaari ilmentymä, ks. Tainter (1988) 39–42. Koska hän kuitenkin näkee niiden kytkeytyvän joihinkin väistämättä toisiinsa, jää epäselväksi, onko terminologisella erotelulla hänen analyysinsä kannalta suu-
 rempaa käytännön merkitystä.

5. Tainter (1988) 4, 19–20, 193.

6. Taudit ovat olleet viime aikoinakin kiinnostuksen kohteena, tutkimushistoriaa esittelee Dionysios Stahakopoulos (2000) 'The Justinianic Plague revisited', *Byzantine and Modern Greek Studies* 24, 256–276. Ilmastotekijät eivät ole saavuttaneet antiikintutkijoiden keskuudessa mainittavaa suosiota, ks. esim. Antti Arjava (2002) 'Vuoden 536 salaperäinen pilvi – länsimaiden perikato?', *Tieteessä tapahtuu* 7/2002, 25–32.

7. Tainter (1988) 74–86.

8. Tainter (1988) 151.

9. Tainter (1988) 196, 200.

tisen huonon omantuntonsa kohteena. Yhdysvaltain yliopistoissa taas etninen pluralismi on kyseenalaistanut länsimaisen kulttuurin lähtökohdat. Varsinaisesta poliittisesta ohjelmasta ei ole kyse. Myöhäisantiikin tutkimus ajalehti ajan yleisessä kulttuurivivarrassa.¹⁰

Utta mallia voidaan soveltaa sekä kokonaisuuteen että sen osiin. Esimerkiksi perinteinen synkkä kuva myöhemmän keisariajan oikeuslaitoksesta on äskettäin arvioitu uudelleen. Ei siis välttämättä ollutkaan niin, että lainsäädännön taso aleni, kidutus ja kuolemanrangaistus lisääntyivät tai että oikeuden saaminen korruptoituneilta tuomareilta oli hidasta ja kallista. Kenties aikalaisten lisääntyneet valitukset todistavatkin päinvastoin siitä, että ongelmat oli nyt tiedostettu ja että niille ehkä jopa yritettiin tehdä jotain.¹¹

On varmasti totta, että keisariajan alun sivistynyt oikeudenkäyttö koski vain rajoitettua ihmisryhmää. Sen sijaan orjia, provinssien asukkaita ja köyhiä väkivaltarikollisia voitiin ruoskia, kiduttaa, ristiinnaulita ja heittää pedoille. Yläluokan kirjailijat eivät juuri kiinnittäneet siihen huomiota. On kuitenkin liioiteltua väittää, että rangaistuskäytäntö olisi myöhäisantiikin aikana lieventynyt. Pikemminkin julmat rangaistukset ja kidutus sekä yleistyivät että niitä alettiin kritisoida voimakkaammin, koska ne nyt ulottuivat myös niihin ihmisryhmiin, joiden tuntoja lähteemme heijastavat. Jää tietenkin jokaisen itse ratkaistavaksi, pitääkö parempana yhteiskuntaa, jossa vain alimpia luokkia kidutetaan, vai sellaista, jossa julmat rangaistukset on ulotettu yhtäläisesti kaikkiin.

Taidehistorian puolella myöhäisantiikin arvottaminen tiivistyy kysymykseen, miksi taideostosten muoto ja työn viimeistelyn laatu ei enää vastaa klassisia ihanteita. Kun aikaisemmin tämän katsottiin yksinkertaisesti johtuvan siitä, että käsityötaidon perinne taantui, uusi koulukunta haluaa kokonaan hylätä subjektiiviset esteettiset vertailut ihaillun kreikkalais-roomalaisen klassisen naturalismin ja myöhemmän keisariajan jäykkien, karkeatekoisten luomusten välillä. Myöhäisantiikin ihmiset eivät siis

olisikaan tehneet yksinkertaisempaa taidetta, koska eivät pystyneet parempaan, vaan koska heidän tyyllilliset ihanteensa olivat muuttuneet. Tässä on vaikea olla näkemättä yhtymäkohtia mielipide-eroihin 1900-luvun lopun taiteesta. Tosin myöhäisantiikin ihmiset näyttävät uusiokäyttäneen klassisten taideostosten elementtejä hyvinkin mielellään.

Kulttuurirelativismilla on vahvuutensa henkilökohtaisena elämänasenteena, tietoisuutena siitä, että oma maku ei ole yleispätevä mittapuu. Se toimii kenties paremmin vertailtaessa erilaisia monimutkaisia yhteiskuntia ja niiden kulttuurisia ilmentymiä keskenään kuin tutkittaessa monimutkaisten ja yksinkertaisten elämänmuotojen kohtaamista. Ainakin historiallisen kehityksen selittäjänä sillä on rajoituksensa, sillä sikäli kuin tiedämme, menneiden aikojen ihmiset eivät yleensä ole olleet kulttuurirelativisteja. Germaanit olivat valmiit tekemään kaikkensa päästäkseen tunkeutumaan Rooman valtakuntaan ja vaihtamaan yksinkertaiset olonsa sen kadehdittuun vaurauteen.¹²

Emme tietenkään voi sanoa, että yksi yhteiskunta- tai kulttuurimuoto on toista parempi, määrittelemättä paremmuuden kriteereitä. Esimerkiksi Tainter näyttää oletavan, että Länsi-Rooman kompleksin yhteiskunnan luhistuminen oli väestön enemmistön kannalta edullinen, jopa jollain tavalla rationaalinen prosessi ja että valtatyhjiön täyttäneet germaanivaltiot onnistuivat takaamaan väestön turvallisuuden ja elinolot tehokkaammin, siis paremmin vähemmällä resursseilla.¹³ Tämä ei vastaa tietojamme tapahtuneesta kehityksestä. Vaikka Rooman valtakunta oli kaukana paratiisista, se onnistui satojen vuosien ajan tuottamaan asukkailleen paremman turvallisuuden, elintason ja koulutuksen kuin mikään keskiaikainen yhteiskunta. Ihmisten, tavaroiden ja innovaatioiden vapaa liikkuvuus takasivat teknisesti onnistuneita käyttöesineitä nimenomaan laajoille väestöosille eikä vain kapealle yläluokalle. Naisillekin se tarjosi suuremmat vaikutusmahdollisuudet omaan elämäänsä kuin mikään eurooppalainen yhteiskunta ennen aivan uusinta aikaa.¹⁴ Oikeastaan tärkein kriteeri, jolla var-

haiskeskiajan Eurooppa voitaisiin luokitella onnistuneemmaksi, on ekologinen: sen harventunut ja köyhtynyt väestö todennäköisesti rasitti ympäristöään vähemmän kuin ennen. Tällä aspektilla ei tietenkään ajan ihmisille ollut mitään merkitystä.

Myöhäisantiikin puolustajat katsovat, että aikakauden vertaaminen sitä edeltäviin periodeihin ulkopuolelta annetuin kriteerein tekee sille vääryyttä ja johtaa väistämättä jonkinlaiseen taantumisen vaikutelmaan. Jokaisen yhteiskunnan onnistumista tulisi arvioida sen omista arvoista käsin. Epäilemättä se on oleellinen osa historiallisen ilmiön ymmärtämistä. Tosin ilmeisesti useimmat ihmisyyhteisöt ovat omassa ymmärryksessään ainakin jollain tavoin onnistuneet. Siinä mielessä ei ole turhaa pohtia myöskään sitä, miksi jotkut yhteiskunnat ovat tuottaneet sosiaalisia ja taiteellisia ratkaisuja, jotka eivät ole olleet onnistuneita ainoastaan niiden omien arvojen mukaan vaan myös myöhemmin eläneiden ihmisten perspektiivistä käsin.

Arkeologia

Teoreettisen keskustelun suuntautuminen arvojen uudelleen tulkintaan johtuu epäilemättä osittain siitä, että uutta konkreettista materiaalia ilmaantuu nykyään vain harvakseltaan. Eniten siitä on viime vuosikymmeninä vastannut arkeologia. Neljäkymmentä vuotta sitten kirjoitettu myöhäisantiikin historian ja yhteiskunnan monumentaalinen perusesitys jätti vielä kaivausaineiston lähes huomiotta.¹⁵ Nykyään taloutta ja asutushistoriaa lähestytään enimmäkseen juuri arkeologian näkökulmasta.

Uusi synteesi antaa kuitenkin yhä odottaa itseään, sillä löytöjen tulkinta ei ole aivan helppoa. Osa ongelmista liittyy arkeologiaan yleensä, osa on myöhäisantiikille ominaisia. Kunnolliset kaivaukset ovat kalliita ja siksi harvinaisia. Hyvin kaivetuissaakin kaupungeissa kehityksen tarkka ajoittaminen on vaikeaa. On aina helpompi selvittää, milloin jokin rakennus on pystytetty kuin milloin se on hylätty tai mistä lähtien sen on annettu rappausta. Taantumisen seuraaminen arkeologisesti on osoittautunut äärettömän hankalaksi.

Arkeologi on päätelmissään pitkälle sidottu säilyviin materiaaleihin, siis kiveen, metalliin ja keramiikkaan. Keramiikka on verrattavissa muoviin: sitä käytettiin antiikissa suunnattomat määrät kaikkialla, ja siitä tehdyt esineet särkyvät helposti, mutta itse materiaali maaperään jouduttuaan säilyy ikuisesti. Niinpä vähäisetkin antiikin asuinpaikat paljastuvat nopeasti keramiikan sirpaleista. Varhaiskeskiajan Eurooppa on siihen verrattuna materiaallinen tyhjiö. Tunnettu esimerkki ovat slaavit, joiden asettumisesta Balkanille 500-luvulla ei ole jäänyt mitään esineellisiä todisteita. Italiassa ei arkeologisen aineiston perusteella asunut juuri ketään 600–700-luvuilla. Epäilemättä väestö todella väheni, mutta materiaalista sitä ei voi suoraan lukea, koska rakennuksia ja esineistöä oli henkeä kohti vähemmän ja se oli biohajoavaa, kuten puuta. Tällaisen kulttuurimuutoksen tutkimuksessa arkeologin keinot ovat rajalliset.¹⁶

10. Ks. J.H.W.G. Liebeschuetz (2001a) 'The uses and abuses of the concept of 'decline' in later Roman history, or, Was Gibbon politically incorrect?', teoksessa Luke Lavan (toim.) *Recent Research in Late-antique Urbanism, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series* 42, Portsmouth, R.I.: Journal of Roman Archaeology, 233–238, johon kommentit Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins, Mark Whittow ja Luke Lavan, 238–245; sekä J.H.W.G. Liebeschuetz (2001b) 'Late Antiquity and the Concept of Decline', *Nottingham Medieval Studies* 45, 1–11. Mainittakoon, että tämän katsauksen kirjoittaminen oli jo pitkällä, kun sain käsiini Liebeschuetzin em. artikkelit, joissa nostetaan esiin samoja teemoja. Nämäkin kysymykset liikkuvat ajassa.

11. Jill Harries (1999) *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, josta arvostelu Antti Arjava (2000a), *Arctos* 34, 302–303. Sen sijaan myöhäisantiikin oikeuden uudelleen arviointia ei löydy esim. artikkelista Detlef Liebs (2000) 'Roman Law', *CAH XIV* 238–259; kirjoittaja onkin saksalainen.

12. Vrt. tästä esim. Antti Arjava (2000b) *Arctos* 34, 299–301, arvostelu teoksesta Greg Woolf (1998) *Becoming Roman: The Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge: Cambridge University Press.

13. Tainter (1988) 151.

14. Ks. esim. Bryan Ward-Perkins (2000) 'Land, Labour and Settlement' sekä 'Specialized Production and Exchange', *CAH XIV*, 365–369; naisten asemasta Antti Arjava (1996) *Women and Law in Late Antiquity*, Oxford: Oxford University Press, erit. 257–266.

15. Arnold Hugh Martin Jones (1964) *The Later Roman Empire 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey I–III*, Oxford: Basil Blackwell. Kirja on yhä omassa lajissaan ylittämätön

16. Ward-Perkins (2000) 316, 323–325.

Arkeologia on edistynyt erityisesti maaseudun tutkimuksessa, joka pitkään oli jäänyt kaupunkien varjoon. Menetelmänä on yleensä ns. survey, jossa havainnoidaan maan pinnalla olevia materiaali jäänteitä. Se on huomattavasti nopeampaa ja halvempaa kuin varsinaiset kaivaukset, ja sen ansiosta nyt tunnetaan myöhäisantiikin ajalta tuhansia kyliä. Vahvoja kyliä on jopa pidetty ajan tunnuspiirteenä, erityisesti idässä.

Mutta kasvoivatko kylät kaupunkien kustannuksella vai niiden vanavedessä, on jälleen kiistanalaista. Suurkaupungit näyttävät selvinneen paremmin kuin pienet, mutta kaikesta arkeologian kehityksestä huolimatta klassisen urbanismin taantumaa ei tällä hetkellä pystytä kuvaamaan tarkemmin. Kylien tarkempi anatomia aukeaisi, kun niitä päästäisiin perusteellisesti kaivamaan, mikä on toistaiseksi ollut harvinaista.¹⁷

Alueiden Eurooppa

Merkittävimmin arkeologia on kuitenkin vaikuttanut käsityksiin nousun ja taantumien sijoittumisesta eri puolilla Rooman valtakuntaa. Aikaisemmin tästä oli suhteellisen epämääräinen käsitys, niin että ajoittipa tutkija yhteiskunnan vaikeudet alkaviksi millä vuosisadalla tahansa, ne kuitenkin ymmärrettiin pääpiirteissään samanaikaisiksi. Nyt kehityskaari on maantieteellisesti sirpaloitunut. Taloudellinen toimeliaisuus ja väestömäärä – jotka näyttävät karkeasti seuraavan toisiaan – olivat huipussaan Italiassa ajanlaskumme ensimmäisellä vuosisadalla, Galliassa ja Hispaniassa seuraavalla. Kolmannella vuosisadalla Pohjois-Afrikka oli noussut valtakunnan hyvinvoivimmaksi alueeksi. Kaupungit olivat siellä suurimmillaan neljännen vuosisadan lopulla, Britanniassa jo hieman aikaisemmin. Kunkin alueen väestön kukoistus näyttää osuvan yksiin sen tärkeimpien vientituotteiden levinneisyyden kanssa. Mikä oli tämän korrelaation mekanismi ja miksi tuotteiden suosio vaihteli, on epäselvempää.¹⁸

Nousun ja taantumien sykli eteni viimeiseksi itään. Balkanilla ja Kreikassa neljäs ja viides vuosisata oli nousukautta, joskin Tonavan provinssit joutuivat ensimmäiseksi kokemaan sodan hävitykset. Kreikan maa-

seudun asutus lisääntyi ensimmäisen keran sille tasolle, millä se oli ollut kaupunkivalttioiden klassisella kaudella 700 vuotta aiemmin. On tosin muistettava, että tähän maaseutuistumiseen luultavasti liittyi ainakin jossain määrin pienten kaupunkien väestön lasku.

Vähässä-Aasiassa ja Lähi-idässä rakennettiin paljon viidenneltä vuosisadalta kuudennen alkupuolelle. Sen jälkeisestä kehityksestä ei ole yksimielisyyttä. Alueen tutkijoista Clive Foss on pyrkinyt todistamaan, että syrjässä sodista Anatolia kukoisti seitsemännen vuosisadan alkuun saakka, jolloin persialaisten monivuotinen hävitys suisti sen peruuttamattomaan taantumaa. Monien muiden mielestä kuitenkin merkkejä kasvun taitumisesta on jo kuudennen vuosisadan puolivälissä.¹⁹ Vuosien 541–42 rutto on yksi (tietysti kiistanalainen) selitys väestön ja talouden alamäelle. Lähi-idässä vaihtoehtoinen tai täydentävä (yhtä kiistanalainen) tekijä voisi olla persialaisten hävitysretki 540. Syyrian ja Palestiinan rannikkokaupungeissa taantumien merkkejä näkyy joka tapauksessa jo kuudennen vuosisadan jälkipuoliskolla. Oikeastaan vain sisämaassa, nykyisen Jordanian alueella, aktiivinen kausi jatkuu seitsemännelle vuosisadalle, islamilaiselle ajalle.

Vaikka tässä mallissa taantumien käsite sinänsä on hyväksytty ja useimmilla alueilla voidaan jopa puhua lopullisesta romahduksesta, kronologia tuo ”Rooman valtakunnan rappioon” tiettyä relativismia. Tämänhetkisen käsityksen mukaan itäisen Välimeren väestö ja vauraus oli huipussaan 500-luvun alkupuolella, jolloin läntisissä provinssissa elintaso oli jo selvästi laskeutunut.

Oma kysymyksensä on, piileekö nykyisessäkin käsityksessä vielä virheitä. Materiaalisten jäänteiden ajoituksessa tärkeää osaa näyttävät piirtokirjoitukset ja mosaiikit. Ihmisten innokkuus niiden teettämiseen ei kuitenkaan ollut mikään vakio: puhutaan niin sanotusta epigrafisesta taipumuksesta (*epigraphic habit*). Se levisi eri alueille eri aikaan, hieman samaan tapaan kuin edellä kuvattu taloudellinen aktiivisuus, mutta lieene ollut yhteydessä myös siihen, miten yl-

peitä ihmiset olivat kuulumisestaan kreikkalais-roomalaisen valtakulttuurin piiriin. Rooman keisariajalla epigrafinen taipumus kulkee hitaana satojen vuosien aaltona Kreikasta Anatolian yli Lähi-itään. Kauimpana Syyriassa ja Jordaniassa piirtokirjoituskulttuuri ei ollut vielä ehtinyt kääntyä laskuun arabien tullessa. Heijastaako tämä sekundäärisesti taloudellista aktiivisuutta vai värittääkö päinvastoin epigrafinen taipumus käsitystämme alueiden kukoistuksesta? Vastaus ei ole selvä, olkoonkin että rahalöytöjen määrä tarjoaa riippumattoman tavan arvioida väestön ja vaihdannan kehitystä.

Tuhon syyt tänään

Kun CAH on kokoelma kymmenien kirjoittajien tekstejä, se ei voi olla kovin johdonmukainen tai tietoinen omasta linjastaan. CAH XIII ei ylipäänsä sisällä minkäänlaista yhteenvetoa aikakauden ominaispiirteistä tai historiallisen kehityksen suurista linjoista. Lukijan vaikutelmaksi jää, että Rooman valtakunnassa ei 400-luvun alkuun mennessä esiintynyt mitään suurempia ongelmia lukuun ottamatta rajoilla uhkaavia barbaareja. Itse asiassa jos keisari Valens ei olisi Adrianopolin taistelussa 378 onnistunut häviämään gooteille, voisimme CAH XIII:n puolesta elää yhä Rooman valtakunnassa (tai Suomesta puhuen olla juuri liittyneet siihen).

Osittain tämä vaikutelma johtuu siitä tendenssistä, että antiikin yhteiskunnan ratkaiseva heikentyminen on siirretty ajassa eteenpäin, lännessä 400-luvulle ja idässä 500-luvun lopulle tai jopa 600-luvun alkuun.²⁰ Näin ollen se käsitellään tyydyttävämmiin vasta CAH:n viimeisessä osassa. Viimeistä edellisen osan rivien välistä ja viimeisen osan riveiltä ilmenee kuitenkin, että suuri osa tutkijoista kallistuu eksogeenisten selitysten kannalle. Rooman valtakunnan tuho eivät aiheuttaneet mitkään sen yhteiskuntaan tai talouteen liittyvät rakenteelliset ongelmat, henkisistä puhumattakaan. Mahdolliset muutokset yhteiskuntaryhmien suhteissa, maanomistuksessa, hallinnossa ja armeijassa eivät olleet lopun synnä tai edes lopun alkua vaan luonnollista sopeutumista uusiin olosuhteisiin. Hunnien työntymi-

nen Karpaattien yli Unkariin 400-luvun alussa painoi germaanit vastustamattomasti Länsi-Rooman alueelle. Kun keskushallinto menetti provinssin toisensa jälkeen, se sortui 400-luvun kuluessa varojen ja miesvoiman puutteeseen. Tämän näkemyksen edeltäjiä on mm. André Piganiol, jonka kirja päättyi puoli vuosisataa sitten kuuluisiin lauseisiin: ”Roomalainen sivilisaatio ei kuollut luonnollista kuolemaa. Se murhattiin.”²¹

Murhateorian vahvin argumentti on aina ollut se, että itä säästyivät 400-luvun romahdukselta. Sen vuoro tuli myöhemmin. Mutta CAH XIV vihjaa, ettei tämäkään olisi ollut väistämätöntä. Keisari Mauricius oli 590-luvulla saanut aikaan rauhan Persian kanssa ja oli työntämässä slaaveja takaisin Tonaavan yli. Seuraavaksi hän olisi lyönyt langobardit Italiassa. Mutta Mauriciuksen syök-

17. Eniten kilpailevia tulkintoja on herättänyt Syyrian kalkkikivialueen kukoistava kyläasutus. Siellä hyvinvoinnin kasvu ilmeisesti ainakin pysähtyi 500-luvun puolivälissä. Väestö sen sijaan näyttäisi säilyneen tiheänä arabialaisajalle saakka. Mutta tämäkin johtopäätös perustuu vasta yhden kylän (Déhès) kaivauksiin. Ks. esim. Clive Foss (1997) 'Syria in Transition, A.D. 550–750: an Archaeological Approach', *Dumbarton Oaks Papers* 51, 202–204.

18. Ward-Perkins (2000).

19. Clive Foss (1990) *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor*, Aldershot: Variorum; Clive Foss (1996) *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Aldershot: Variorum; Charlotte Roueché (2000) 'Asia Minor and Cyprus', CAH XIV, 570–587; Mark Whittow (2001) 'Recent research on the late-antique city in Asia Minor: the second half of the 6th c. revisited', teoksessa Luke Lavan (toim.) *Recent Research in Late-antique Urbanism, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series* 42, Portsmouth, R.I.: Journal of Roman Archaeology, 137–153.

20. Vielä pitemmälle meni aikanaan Henri Pirenne (1937) *Mahomet et Charlemagne*, Paris: Alcan & Bruxelles: Nouvelle Société d'Éditions. Hänen mukaansa antiikin ajan maailmanjärjestys päättyi lännessäkin vasta 700-luvulla, kun Välimeri joutui arabien haltuun. Pirenneen teoriaan ei sellaisenaan enää uskota, mutta sen ympärillä pyörii jatkuvasti keskustelua, ks. esim. Richard Hodges (1998) 'Henri Pirenne and the Question of Demand in the Sixth Century', teoksessa Richard Hodges & William Bowden (toim.) *The Sixth Century. Production, Distribution and Demand*, Leiden & Boston & Köln: Brill, 3–14; sekä Paolo Delogu (1998) 'Reading Pirenne Again', samassa teoksessa 15–40.

21. André Piganiol (1947) *L'Empire chrétien (325–395)*, Paris: Presses Universitaires de France, 455–466. Vrt. myös Mark Whittowin vastine artikkeliin Liebeschuetz (2001a), 243.

seminen vallasta 602 johti kuolettavaan sotaan Persiaa vastaan. Sen tuhoista uupunut valtakunta ei pystynyt enää vastustamaan arabeja vaan menetti 600-luvun puolivälissä Lähi-idän ja sitä myöten puolet jäljellä olevasta väestöstään. Näin Mauriciuksen kuolema asiallisesti ottaen merkitsi Rooman valtakunnan loppua sen antiikin aikaisessa muodossa.²²

Vaikkei tämä laaja visio suinkaan ole tuhkauttanut alleen toisenlaisia ääniä CAH XIV:ssä – mm. taloudellisesta kehityksestä on erittäin hyvät artikkelit – se kyllä värittää molempien teosten kokonaisuutta. Siitä on jossain määrin yllättävänä seurauksena salavihkainen eikä varmaankaan tiedostettu paluu historiankirjoitukseen, jonka jotkut jo julistivat jääneen taakse. Historian linjoja eivät määrääkään talouden ja yhteiskunnan piilevät rakenteet ja muutokset, joita tutkija etsii puutteellisesta tai kätketystä (esimerkiksi arkeologisesta) lähdeaineistosta. Sen sijaan yhteiskuntien ja sivilisaatioiden kohtalon ratkaisevat invaasiot, armeijat, kyvykkäät hallitsijat, jopa yksittäiset taistelut, toisin sanoen juuri ne tekijät, joihin antiikin ihmiset itsekin uskoivat ja jotka ovat ilman salapoliisityötä luettavissa aikalaiskuvauksista. Ennen kuin monia viime vuosikymmeninä kaivettuja arkeologisia kohteita on ehditty edes julkaista ja ennen kuin kaikki ovat ehtineet sisäistä 1900-luvun lopun tutkimuksen sosiologisia, antropologisia ja feministisiä virtauksia, sotilaallinen ja poliittinen historia ovat kuin varkain valanneet pelikentän takaisin. Paradoksaalisesti tähän on johtanut aktiivisen tutkijasukupolven vastenmielisyys rappion ja taantumien käsitteitä kohtaan.

Lähes käsittämättömästi naiset puuttuvat kokonaan Cambridgen kanonisoimasta uudesta historiankuvasta. Suurpolitiikasta heidät on vähin äänin poistettu. Theodosius II:n aikana eläneistä keisarinnoista todetaan vain, että heidän vaikutustaan on liioiteltu. Merovingien sukusotia sekä sen myötä varhaiskeskiajan naistutkimusta dominoinutta kuningatar Brünnhildeä saa turhaan etsiä – hän esiintyy sivulauseessa epiteetillä ”notorious”. Naisten yhteiskunnallinen asema yleensä kuitataan yhdellä alaviitteellä.²³

Nämä muutamat irralliset lauseet koko CAH:n kahdentuhannen sivun paketissa edustavat oudon minimalistista lähestymistapaa, varsinkin kun naiset eivät todellakaan ole enää mikään kirjoittamaton lehti antiikin historiassa ja kun molempien CAH:n osien päätoimittaja Averil Cameron on Oxfordin nimekkäimpiä naispuolisia professoreita.

Tuhon syyt huomenna

Jos historiasta mitään voi oppia, ainakin sen, että Rooman valtakunnan tuhon selitykset tulevat edelleen vaihtelemaan. Rappioteorian epäsuosio on tällä hetkellä suurin syy murhateorian kannatukseen. Sillä on puolestaan omat rasitteensa, jotka saavat monet tutkijat suhtautumaan siihen vaivautuneesti: mielikuvalle rajojen yli tunkevista muukalaisista, jotka tuhoavat eurooppalaisen sivilisaation, ei ole yliopistomaailmassa tällä hetkellä suoranaista sosiaalista tilausta, vaikka joissakin kansalaispiireissä voisi ollakin. Pyrkimykset kietoa germaaniin invaasiot kulttuurisen interaktion ja rauhanomaisen akkulturaation käsitteisiin eivät toisaalta nekään ole saavuttaneet mainittavaa kannatusta.

Vaikka eksogeeninen selitys on nyt etualalla, sen heikkoudet eivät ole kadonneet minnekään. Se vaatii edelleen perustelevaamista, miksi valtakunta ei pystynyt puolustautumaan tehokkaammin. Kuinka se ei pystynyt pitämään niitä alueita, jotka se oli aikanaan valloittanut puolta pienemmällä armeijalla? Hyökkäävät germaaniheimot eivät olleet väkimmäältään suuria. Kun Justinianus löi vandaalit Afrikassa 535 ja siirsi miespuoliset henkiin jääneet itään, koko kansa hävisi sen tien historiasta.

Lähes täysin ovat viime aikoina olleet unohduksissa ne teoriat, jotka hakevat Rooman rappion syitä kansalaisten käyttäytymisen muutoksista. Jo antiikissa epäiltiin, että lisääntynyt vauraus ja helppo elämä toisten kustannuksella johtivat roomalaiset moraaliseen dekadenssiin, sotilaskunnan heikkenemiseen ja yleiseen välinpitämättömyyteen muista kuin henkilökohtaisista eduista. Sodanjälkeiselle sukupolvelle ajatus tällaisista tekijöistä yhteiskunnalliseen

kehitykseen (ainakaan haitallisesti) vaikuttavina voimina on ollut silminnähden vaikea. Kun *Zeitgeist* ei ole ollut empiirisesti mitattava suure, sellaisten selitysten on epäilty kertovan enemmän tarkkailijan ennakkoluuloista kuin historiallisista ilmiöistä. Tainterin luokittelussa ne sijoittuvat mystisten tekijöiden ryhmään.

Näin ankara suhtautuminen ei tietenkään olisi loogisesti välttämätöntä. Tainterin omassakin mallissa kurittomien sotilaiden ja ahneiden kansanjoukkojen lahjomiseksi keisarien piti myöntää yhä uusia ja kasvavia etuja. Hänen terminologiassaan ne tosin ovat järjestelmän legitimaatioon kohdistuvien investointien väheneviä rajatuottoja.²⁴ Näyttää myös siltä, että Rooman armeijan tärkeimmät rekrytointialueet siirtyivät Italiasta provinsseihin ja edelleen niille seuduille, missä elämä pysyi yksinkertaisimpana ja arvot sotaishimpina, kuten Balkanin vuorille, syvään Anatoliaan ja Kaukasukselle.

Samaan tapaan vaihtelivat ne alueet, mistä keisarit olivat kotoisin. Kolmannen vuosisadan kriisin keskellä Rooma ei saanut kiittää olemassaolostaan italialaisia senaattoreita vaan rajaseutujen karkeita sotilaskeisareita. Yhtä vähän Italia ja Kreikka olivat enää myöskään kirjailijoiden kotimaita: sanomisen halu ja kyky loitonivat kuin renkaat vedessä kohti rajoja ja niiden taakse.

Kaikki tämä ei tietenkään todista, että ”mystiset tekijät” sittenkin selittäisivät Rooman tuhon. Mutta kun kasvava itsekkyyks ja massojen vieraantuminen on nähty vuosituhannen vaihteessa eurooppalaisen hyvinvointiyhteiskunnan uhkina ja kun Rooman tuhoa on historian kuluessa usein selitetty sellaisilla tekijöillä, jotka omassa ajassa on koettu tärkeiksi, voisi kuvitella henkisille arvoille suurempaa roolia tämän päättyneen pelin seuraavilla kierroksilla. Yksi harvoista CAH XIII:ssa käsitellyistä sisäisistä ongelmista onkin sattumalta rikkaiden kasvava haluttomuus osallistua verojen maksamiseen.

Konkreettisesti suurimmalta edistysaskeleelta myöhäisantiikin tutkimuksessa tuntuu tarkentunut käsitys siitä, miten eri alueiden tuotanto ja väestö kasvoivat taantuakseen jälleen muutaman sukupolven kuluttua. Vauraus näyttää etenevän keskustasta kohti periferiaa, jopa niin että valtakunnan rajoilla nousu siirtyi sen rajojen ulkopuolelle, Irlantiin, Skandinaviaan ja Armeniaan. Häkellyttävää on kuitenkin se, että postroomalainen taantuma esimerkiksi Britanniasa ei pudota aineellista kulttuuria sille tasolle, missä se oli roomalaisten tullessa, vaan vielä paljon alemmaksi. Oliko nopea kasvu siis pitkällä tähtäyksellä taloudellinen umpikuja, ja olisiko jääminen antiikin integraatiokehityksen ulkopuolelle ollutkin ylisukupolvisesta perspektiivistä onnistuneempi vaihtoehto? Bryan Ward-Perkins esittää nämä kysymykset erinomaisesti CAH XIV:ssä, mutta viisaasti ei vastaa niihin.²⁵

Detaljitiedon lisääntymisestä huolimatta varsinaiset suuret kysymykset siis pysyvät ja johtavat niin syville vesille, ettei niitä historiallisin metodein mitata. Rooman valtakunnan hajoaminen oli hidas ja monitahoinen prosessi, jonka todellista luonnetta eivät ole pystyneet hahmottamaan sen paremmin aikalaiset kuin jälkimaailmakaan. Emme ymmärrä, miksi eurooppalainen sivilisaatio keskiajan kevään koittaessa näytti niin samanlaiselta kuin tuhat vuotta aikaisemmin, kreikkalaisten ja roomalaisten aloittaessa hitaan taivaluksensa arkaaisista yhteisöistä monimutkaisiin yhteiskuntiin. ■

22. Michael Whitby (2000) 'The Successors of Justinian', CAH XIV 108–111.

23. Andrea Giardina (2000) 'The Family in the Late Roman World', CAH XIV 393 n. 4. Hänen artikkelissaan kuten ei muuallakaan kirjassa pystytä syvemmin tarttumaan kauaskantoiseen kysymykseen, miten kristinuskon vaikutus näkyi maallisessa elämässä. Se on liian iso ongelma pohdittavaksi myös tässä.

24. Tainter (1988) 117.

25. Ward-Perkins (2000) 361–363.